

DOI:10.26104/NNTIK.2022.75.24.009

Эсенкул уулу Т., Эмилбекова Ж.Э., Тойчубекова Н.К.

**ТАЛАС АЛА-ГООСУНУН ӨСҮМДҮКТӨРҮНҮН
АНТРОПОГЕНДИК ДИНАМИКАСЫ**

Эсенкул уулу Т., Эмилбекова Ж.Э., Тойчубекова Н.К.

**АНТРОПОГЕННАЯ ДИНАМИКА РАСТИТЕЛЬНОСТИ
ТАЛАССКОГО АЛА-ТОО**

Esenkul uulu T., J. Emilbekova, N. Toichubekova

**ANTHROPOGENIC DYNAMICS OF VEGETATION
OF THE TALAS ALA-TOO**

УДК: 574.9:929 (575.2) (04)

Макалада Талас Ала-Тоосундагы өсүмдүктөрдүн бийиктик алкактуулук боюнча орун алышы, шыбактуу чөлдөрдөн, шыбактуу-кылканактуу жарым чөлдөрүн, бетегелүү-туландуу дүңгөлүү талаалардын, кан токтоткуч кызыл оттуу саванна сымал талааларын, дүйүм чөптүү-кылканактуу бийик чөптүү шалбааларын, түнт көк карагай (Семенов көк карагайынан), жарык арча (карагай арча) токойлорунун, орто бийик чөптүү субальпы жана кыска чөптүү альпы шалбааларын антропогендик динамикасы каралды. Талас Ала-Тоосунун аймагында таралган өсүмдүктөрдүн таралуу мыйзам ченемдүүлүгү жана антропогендик таасирлерден улам жабыркаган өсүмдүктөргө өзгөчө көңүл бөлүндү. Семенов көк карагайынан турган токойлордун азыркы мезгилдеги абалы жана токойдун бул түрүнүн мааниси тууралуу маалыматтар берилди. Өсүмдүктөрдүн таралуусуна абиотикалык (тоо капталдарынын экспозициясы) факторлордун тийгизген таасирлери, фитоценоздордун түрдүк курамы жана алардын экологиялык маанисин кеңири чагылдырылды; орто бийиктиктеги тоо капталдарындагы бийик чөптүү шалбаалар, ошондой эле бийиктиктин жогорулашы менен бийик тоо алкагындагы орто бийик чөптүү субальпы, алардын дагы жогорку бөлүгүндө кыска чөптүү альпы шалбаалары Талас Ала-Тоосунун баалуу өсүмдүктөр ресурсун түзүшөт.

Негизги сөздөр: бетеге, тулаң чөп, чөлдөр, дүңгөлүү талаа, саванна сымал талаа, бийик чөптүү шалбаа, субальпы шалбаалары, альпы шалбаалары.

В статье рассмотрены высотная поясность и антропогенная динамика полынных пустынных, полупустынных, типчакowo-ковыльных дерновинно-степных, бородачевых саванноидно-степных, разнотравно-злаковых высокоотравно-луговых, темно-хвойно-лесных и светло-хвойно-лесных (из ели Шренка и можжевельника полушаровидного), среднетравно-субальпийских и низкотравно-альпийских луговых сообществ Таласского Ала-Тоо. Подробно рассмотрены закономерности распространения растительных сообществ Таласского Ала-Тоо и виды растений, которые испытывают интенсивное влияние выпаса. Приведены данные о значении лесных экосистем из пихты Семенова и их современное состояние влияние абиотических факторов (экспозиции склона) на видовой состав фитоценоза и их экологическое значение; среднегорные высокоотравные луга; среднетравные субальпийские и низкотравные альпийские луга являются ценными растительными ресурсами Таласского Ала-Тоо.

Ключевые слова: типчак, ковыль, пустыня, дерновинные степи, саванноидные степи, высокоотравный луг, субальпийские луга, альпийские луга.

The article considers the altitudinal zonality and anthropogenic dynamics of sagebrush desert semi-desert soddy steppe bearded savonoid-steppe forb grasses tall grass meadow dark coniferous forest and light coniferous forest (from Schrenk spruce and hemispherical juniper medium-herb subalpine and ntz-herb alpine meadow communities of the Talas Ala-Too are considered. The patterns of distribution of plant communities of the Talas Ala-Too and plant species that are intensively affected by grazing are considered in detail. Data on the importance of forest ecosystems from Semyonovs fir and their current state, the influence of abiotic factors (slope exposure) on the species composition of phytocenosis and their ecological significance are given: mid-mountain tall grass meadows; medium-grass subalpine and low grass alpine meadows are valuable plant resources of the Talas Ala-Too.

Key words: fescue, feather grass, desert, turf steppes, savannah steppes, tall grass meadow, subalpine meadows, alpine meadows.

Талас Ала-Тоосунун өсүмдүктөрүнүн таралуусу бийиктик алкактуулук мыйзам ченемдүүлүгү боюнча орун алган. Кээ бир учурларда гана температуралык инверсияга байланыштуу, өсүмдүктөрдүн бийиктик алкактуулук мыйзам ченемдүүлүгүнөн сырткаркы көрүнүштөрдү жолуктурууга болот.

Талас Ала-Тоосунда орун алган дарыяларда жана Талас суусунун боюнда талдардан, теректерден, чычырканактан, бадалдардан жана шалбаа өсүмдүктөрүнөн турган жайылмаларга мүнөздүү жайылма токойлуу-шалбаалуу-бадалдуу өсүмдүктөр мүнөздүү.

Талас Ала-Тоосу чөл аймагында орун алгандыктан бийиктик алкактуулук тоо этектериндеги жана өрөөндөрдөгү шыбактуу чөл алкагынан башталат. Шыбактуу чөлдөр - чополуу тектерде орун алып, ал эми баялыш чөлдөрү – шор топурактарда эң катаал экологиялык шарттарда өсүшөт. Эрте жазда топурак кыртышында ным жетиштүү шарттарда чөлдөргө өзгөчө көрк берген эфемерлер жана эфемероиддер мүнөздүү.

Шыбактуу чөлдөрдө Лессинг, күзгү жана теңир тоо шыбактары үстөмдүк кылышат. Шыбактар менен бирге төө тамандар, ичке көкөмерен, кавказ ак-кылканы, кырк муундай чекенделер кездешет. Чөл өсүмдүктөрү негизинен шыбак формациясынан турат. Өсүмдүктөрүнүн негизин жаз айларында эфемерлер жана эфемероиддер түзүп (конур баш жылган, ичке жалбырактуу ыраң, согон, сарымсак, мүйүздүү чытыр, арпакан жана япон түбү боштору ж.б.) жайында куурап, ордуна көп жылдык кылканактуу өсүмдүктөр жана шыбактар өсүшөт. Кийинки мезгилде айыл чарбасындагы мал багууда жайыт катары чөл өсүмдүктөрүн ыксыз пайдалануудан өсүмдүктөрдүн бул түрү жабыр тартууда.

Чөл өсүмдүктөрү бийиктиктин жогорулашы менен жарым чөл алкагына өтөт. Бул алкакта шыбактар менен бирге кылкактуу өсүмдүктөрдүн өсүшү мүнөздүү. Жарым чөл алкагынан жогорку алкакта кеңири мейкиндикти дүңгөлүү талаалар менен бирге тоо капталдарын айрым беттеринде кан токтоткуч кызыл оттуу саванна сымал талаалар ээлеп жатышат.

Дүңгөлүү талааларда бетеге, Лессинг, кыргыз тулаңдары жана жыш кылкандуу тулаңдар доминант түрлөр болуп саналышат. Талаалардагы жогоруда аталган өсүмдүктөр менен бирге Талас Ала-Тоосунда ичке көкөмерен, Маршаллов кийик оту, талас жана Грейг мандалактары өсөт. Мандалактар гүлдөгөн учурда жарым чөл жана талаага келген адамдар тарабынан жок кылынууда. Өтө кооз гүлгө кызыккан адамдар аларды жулуп, чогултуп табиятка чоң зыян келтиришүүдө. Кийик отторду, көкөмерендерди дарылык максатта пайдалануу үчүн көп чогултушат.

Дүңгөлүү талаалар алкагында бадалдардан ит мурундар, шилбилер, чие, табылгы жана ыргай мүнөздүү. Талаалар да жайыт катары пайдаланылууда. Көпчүлүк учурда малдын саны жогорку санда жайылууда. Бул кубулуштун өсүмдүктөргө терс таасири чоң экендигин окумуштуулар белгилешкен [1;2;3;4].

Кан токтоткуч кызыл оттуу саванна сымал талаа өсүмдүктөр жалпылыгынын фрагменти катары окумуштуулар белгилешкен. Ариддик экосистеманын бул түрү тоо капталдарынын күнгөй беттеринде таралып, маанилүү тоют өсүмдүгү болуп саналат.

Талаалардан жогорку алкактарын жана тоонун тескей капталдарында шалбаа фитоценоздору орун алышкан. Дарыя өзөндөрүндө жана орто бийиктиктеги тоо капталдарында бийик чөптүү шалбаалар, ал эми бийиктиктин жогорулашы менен бийик тоо алкагында орто бийик чөптүү субальпы, алардын дагы жогорку бөлүгүндө кыска чөптүү альпы шалбаалары Талас Ала-Тоосунун баалуу табигый жайыттары болуп саналат.

Тоо капталдарынын токойлуу-шалбаа алкагында учсуз түбү бош жана шалбаа жылгандары доминант түрлөрдү түзүшөт. Бул өсүмдүктөр менен бирге Беггер ит муруну, ак сокто, жунгар кымыздыгы, кичи тармал чөп, шалбаа шимүүрү, чоң кой жалбырактар өсүшөт.

Токойлуу-шалбаа алкагында тоонун тескей капталдарында Семенов көк карагайынан, карагай же саур арчасынан турган токой аянттары бар. Семенов көк карагай Кыргызстандын Кызыл китебине кирген, биздин республикадан башка жакта кездешпеген эндемик дарак. Ал эми карагай арчадан турган арчалуу токойлор Талас Ала-Тоосунун түндүк капталынын батыш бөлүктөрүндө анчалык чоң эмес массивдерди түзөт. Азыркы учурда изилденип жаткан аймактагы токой аянттары мал жаюудан жана адамдын жоопкерчиликсиз мамилесинин натыйжасында келип чыккан өрттөн жабыр тарткан учурлар кездешет.

Токойлордун кыйылышынын негизги себеби кийинки жылдардагы мамлекеттеги энергетикалык жана экономикалык көйгөйлөргө байланыштуу. Энергетикалык каатчылык дагы токой аянтынын кыскаруусунун негизги себептеринин бири. Бул багытта жергиликтүү калк арасында Семенов көк карагайын коргоо боюнча түшүндүрүү иштерин өзгөчө жаш муундардын арасында жүргүзүү азыркы күндүн орчундуу талаптарынын бири.

Субальпы шалбааларында тоо шимүүрү, каз таман, ичке мөмөлүү өлөң чөп, тоо сулуусу, ичке жалбырактуу жылган, жунгар кымыздыгы, сасык тармал чөп, ак кодол, алтай сары байчечекейи, кайрылган түктүү тогуз төбөл жана унутулган тыйынчактар өсүшөт. Бадалдардан жалгыз гүлдүү ыргай бирин-серин өсөт. Жайында жайлоого чыккан малдардын саны көбөйүүдө. Жайкы жайыттардын динамикасын изилдөө иштерин жүргүзүү биздин кийинки максатыбыз.

Альпы шалбааларынан жана шалбаалуу-талааларында альпы жылганы, көбүргөн пияз, кумай ат коногу, кара мөмөлүү өлөң чөп, эки гүлдүү минуарация, кумай ботогөзү, альпы кой жалбырагы мүнөздүү. Өсүмдүктөрдүн аталган түрлөрү да жайлоо катары пайдаланылат.

Альп талаалары Талас Ала-Тоосунун капталында өз өзүнчө массив түрүндө жатат. Альп талааларынан жогору аска-зоолордун ыктоо, күнгөй жерлериндеги муздак тоолуу тундра да криофиль жер жаздык өсүмдүктөрүнүн фрагмент катары орун алышы мүнөздүү. Нивалдык-гляциалдык алкакта өсүмдүк дээрлик жокко эсе, айрым учурларда гана лютиктер жана кайчылаш гүлдүүлөр урууларынын бирин-серин өкүлдөрүн жолуктурууга болот.

Талас Ала-Тоосунун өсүмдүктөрүн сарамжалдуу пайдалануу ар-бир жарандын ыйык милдети деп эсептейбиз. Адамдын чарбачылык иштеринин таасиринен өтө жабыр тарткан өсүмдүктөргө кооз гүлдөөчү, мандалактар, кийик оттор, көкөмерендер ж.б. дары өсүмдүктөрдүн аянттары азаюуда. Өзгөчө жабыркаган өсүмдүктөргө карагай арча, Семенов көк карагайы жана дарыя жайылмаларында өскөн токойду түзүүчү дарактардын бардыгы киришет.

Адабияттар:

1. Молдоярлов А.М. Растительность бассейна реки Калба и ее хозяйственное значение. - Фрунзе, 1964. - 201 с.
2. Кожевникова Н.Д., Трулевич И.В. Сухие степи Внутреннего Тянь-Шаня. - Фрунзе, 1971. - 211 с.
3. Шарашова В.С. Структура и ритмика мелкодерновинных степей и лугостепей Тянь-Шаня. - Фрунзе, 1967. - 307 с.
4. Исаков К.И. Пастбища и сенокосы Киргизской ССР. - Фрунзе, 1975. - 345.
5. Султанова Б.А., Лазыков Г.А., Ганыбаева М.Р., Койчубекова Г.А. Өсүмдүктөрдүн аттарынын жана ботаникалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү. - Бишкек, 2013. - 339 с.